

«БА ҲАР КОР БА ДУНЁ ШАРОИТ ДАРКОР...»

«Ман соли 1911 дар шаҳри Марв таваллуд шудаам. Ин шаҳр дар Туркманистони ҳозира буда, дар ҳамон замон мустамликаи русҳо буд... Падарам мошиндӯз буданд. Ин кас аз Самарқанд мишпоҳоя гирифта ба Марв рафтагӣ. Дар он ҷо дӯкони мошиндӯзӣ ташкил карда, мошини чокдӯзӣ харида, ба кор сар карданд. Он вақт мошинҳои нави дастию пойӣ баромадагӣ буд. Моён чанд сол дар Мавр зиндагӣ кардем. Сонӣ, оилаи мо ба шаҳри Қўқонд кўчида рафт, чунки дар он шаҳр бародарҳои модарам, яъне тағоиҳои ман мезистанд. Ба умеди ҳаминҳо, ки ёрдамашон катӣ дар Қўқонд зиндагӣ кунем гуфта, кўчиданд. Ман он вақт бачаи панҷ-шишсола будам».¹

Дере нагузашту ин бача ҳамроҳи оилааш ба шаҳри Самарқанд баргашта шоири намоёни яҳудиёни бухорӣ шуд. Падари Муҳиб писари боистеъдодашро дастгириву пуштбонӣ мекард.

«Дар хонаи мо китоби бисёре буд ва падарам, чун марди доною китобдӯст ба хондани асарҳо ба забони бухорӣ шавқ дошт ва ин меҳри худро ба ман аз даври бачагиам омӯзонд. Ба хондани китобҳои Шимъун Ҳоҳом ишқ пайдо кардам, падарам ба ман доим роҳбарӣ мекард. Худашон одами босавод буданд. Ана ҳамин хел ман дар 12-13-солагиам, аз ҳамун давраи бачагӣ шеър мехондам ва баъд аз андак вақт шеър менавиштагӣ шудам».²

Дар охир ин бача таҳаллуси Муҳибро қабул карда меросхӯри сарвари адабиёти яҳудиёни бухорӣ қарни нухздаҳ ва аввали асри бист Шимъун Ҳоҳом гардид. Мутаассифона, 9-уми марти

соли чорй домулло Мордехай Бачаев (Муҳиб) дар синни 96-солагӣ дар Исроэл паси парда шуданд.

Калонтарин қисми эҷодиёти Муҳиб назм мебошад, лекин яке аз муҳимтарину машҳуртарин асари Муҳиб ёддоштҳои худашон, яъне наср аст. Дар соли 2005 ва 2006 банда хушбахтона се маротиба бо домулло мулоқот дошта, дар бораи зиндагӣ, осору ёддоштҳои ин кас ҳамсӯҳбат шуд.

Дар ёддоштҳои дучилдаи худ бо номи «Дар ҷувולי сангин» М. Бачаев тақрибан сӣ соли зиндагии намояндагони баландмаърифату равшанфикри яҳудиёни бухориро дар бар мегирад: аз рӯзҳои бачагии худ то ба ҳабс шудан дар соли 1938 (китоби 1) ва солҳои маҳбусӣ дар лагерҳои Урал (китоби 2). Ин асар ба хотираи онҳое аст, ки дар системаи Сталин, дар ҳабс ва дар ҷанги дуҷуми ҷаҳонӣ талаф ёфтаанд.

Китоби якум бо нахустин тергав баъди ҳабс шуданашон сар мешавад. Муҳибро аз рӯи «амалҳои зиддисоветӣ» ва «азъои ташкилоти пинҳонии сионистӣ» буданашон нодуруст муттаҳам сохтанд. Ёро дар шаби якум дар хоначаи яккасаи зеризаминии ҳабсхонаи «Масков» дар шаҳри Тошканд мешинонд, ки маҳбусон онро «ҷувולי сангин» меномиданд.

«Ҷувולי сангин барои чӣ ном мондаанд? Барои он ки вай сурати ҷувол дорад, лекин аз санг ё ки аз хишт сохта шудааст. Дар ин китоб ман мехостам нишон диҳам, ки на ин ки дар як ҳабсхонаи махсус, балки тамоми Иттифоқи Советӣ дар ҳамон давра як ҷувולי сангини бузург буд, ки ҳамаи халқи вай дар ҳолати маҳбусӣ зиндагӣ мекард. Бинобар ин ман ин номро барои ҳамин ду чилд қабул кардам. Ба фикри ман, ҳамин ном ба шароити зиндагии Иттифоқи Советӣ дар ҳамон солҳо тамоман мувофиқ буд».¹

Ногуфта намонад, ки дар «Дар ҷувולי сангин» на фақат хотираҳои муаллиф дар байни солҳои 1918-1944 оварда шудаанд. Дар 15 боби китоби якум, ки дар ҳар яке аз онҳо ҳодисаҳо ва саргузаштҳои як ё ду сол ҷамъбаст шудаанд, муаллиф таърихи

фарханги яҳудиёни Осиёи Миёнаро тавсиф менамояд. Ёддоштҳои Муҳиб манбаи арзандаву бебаҳое мебошад, ки дар бораи вазъияти зиндагӣ, маданияту таърихи яҳудиёни онвақта, махсусан дар бораи нашриёти ин миллат маълумотҳои зиёде дастрас мекунад.

М. Бачаев қадамҳои аввали публитсистикаи яҳудиёни бухориро аз наздик дида шавқ пайдо кард. Дар соли 1926 як чанд одамҳои бомаърифати яҳудиёни бухории шаҳри Самарқанд рӯзномаи «Рӯшной»-ро таъсис намуданд.

«Мақсади рӯзнома ҳамин буд, ки интеллигентсияи яҳудиёни бухорӣ дар солҳои аввали инқилоб ба пешравию кори газетаю китоббарорӣ кӯшиш намояд. Вақти ҷанг ҳама чиз барҳам хӯрд; масалан пеш аз инқилоб дар шаҳри Фарғона газети бухорихо бо номи «Раҳамим» мебаромад, ки он номи соҳибаш ҳам буд. Дар вақти инқилоб Раҳамим Довидбоевро болшевикҳо куштанд. Баъд аз ин барои ягон газет, журнал, китоб пайдо кардан, чи хеле ки мегӯянд, носталгия, яъне пазмоншавӣ сар шуд, чунки яҳудиён ба газету китобхонӣ одат карда буданд. Бинобар ин соли 1926 як гурӯҳ интеллигентҳои ҷавони шаҳри Самарқанд ҷамъ шуда қарор доданд, ки газет ташкил кунанд. Ҳамин хел ҳам шуд. Ман он вақт ҷавон будам, ва дар соли 1927 шеърӣ якуми ман дар газети «Рӯшной» ҷоп шуд».¹

Муҳиб аз соли 1928 то 1938 ҳамчун муҳарриру муҳбир дар редакцияи ин рӯзнома кор мекард. Дар соли 1930 номи ин рӯзнома «Байроқи Миҳнат» шуд ва редакцияро аз Самарқанд ба пойтахти нави Ёзбекистон — шаҳри Тошканд кӯчониданд. Баъди якҷанд сол, аз миёни солҳои 20 сар карда, дар замони як андоза озодтар будани ҳолати дину маданият, ҳукумати нави советӣ таваҷҷӯҳи худро махсусан ба «яҳудиёни маҳаллӣ» ҷалб намуд.² Аммо дастгирӣ ва пуштбонии болшевикҳо ба ҳамин «миллати майда», ҳамчун намунаи хоси сиёсати советикунонӣ, дар охири солҳои сӣ қатъиян тамом шуд. Дар ҳамин замон фаъолиятҳои, ки пештар ба роҳ монда буданд, манъ карда шуд.

Тақдири яҳудиёни бухорӣ ба дигар «халқҳои хурд»-и Осиёи Миёна баробар буд. Дар соли 1938 Террори Азим дар Осиёи Миёна авҷ гирифт ва бисёре аз намояндагони равшанфикрони яҳудиёни бухорӣ низ ба зиндону лагерҳо партофа шуданд.¹

«Болшевикҳо аз ҳар миллат одамҳои пешқадамро чинда, чи тавре, ки мо мегӯем, каллак мезаданд. Дар аввал халқи русро каллак заданд ва навбат ба мардуми бухорӣ омад. Бухориҳо, ки халқи хурд буданд, аз онҳо як сесад-чорсад нафар муаллимҳо, мухбирҳо, интеллигентҳоро ҳабс карданд. Ин ҳодисаҳоро ман дар китобам муфассал навиштагӣ, чи хел аз чор тараф аз ҳар шаҳр ба мардум хат меомад, дар хатҳояшон ба ёру ҷӯраҳо ба ҷияну бачаҳояшон дар бораи ҳабсшавӣ менавиштанд. Баъд навбати ман омад, мо ҳам ҳабс шудем».²

Ин ҳодиса дар як бегоҳирӯзӣ тобистони соли 1938 рӯй дод, лекин аллакай дар тирамоҳи соли 1937 таъқиби М. Бачаев саршуд. Дар редаксияи «Байроқи Михнат» аз тарафи ҳаммиллаташон сарқубӣ ҳам оғоз ёфт. Баъди дар рӯзномаи «Байроқи Михнат» ҷоп шудани сармақола ба номи «Душманро то ба охир фош кардан лозимаст» ва мақолаи «Библиография» дар бораи маҷмӯаи шеърҳои Муҳиб «Баҳори сурх», ҳолати зисту зиндагонии шоир тез бадтар шуда рафт.³ Даре нагузашту М. Бачаевро аз қор пеш карда моҳи июли соли 1938 ҳабс карданд. Шароити он вақтро нависанда дар ёддоштҳои худ бо яке аз қиссаҳои Та-нах муқоиса карда тасвир менамояд.

«Дар ҳамин дам ҳодисае аз ҳаёти Юсуфи Канъонӣ ба хотирам расид, ки ӯро бародаронаш ба ҷоҳи пур аз морону кайду-мон партофта буданд, аммо ӯ аз рӯҳ наафтада буд, ва охиру оқибат бахт коми ӯ шуду аз дасти аҷал начот ёфт».⁴

Дар ин ҷумла тамоми саргузашти зиндагии муаллиф аз охири солҳои сӣ сар карда ифода ёфтааст ва ҷоҳи пур аз морон ё ки картсери зиндони ГПУ-ро Муҳиб ҳамчун маҷозии ҳаёт дар Иттиҳоди Шуравӣ, дар солҳои ҳокимияти сталинӣ истифода менамояд.

Ду сол баъд, дар соли 1940, ҳеч кадом як мактабу идораи фарҳанги яҳудиёни бухорӣ намонд ва нашриёти рӯзнамаҳою китобҳо ба забони бухорӣ-тоҷикӣ, аз он ҷумла «Байроқи Михнат»-ро, ҳам бастанд. Кириллизатсия иҷро нашуд ва ба ҳамин тариқ забони бухорӣ ҳамчун забони хаттӣ ва адабӣ несту нобуд шуда рафт ва охиран «фаъолияти маданияти яҳудиёни бухорӣ комилан барҳам хӯрд».¹ Муаллиф дар китоби якуми ёддоштҳои худ муяссар шуд, ки ҳам табаддулоти сиёсати советӣ ва ҳам натиҷаашро аз назари зиндагии оддии яҳудиёни бухорӣ дар шаҳрҳои Самарқанду Тошканд баён намояд. Дар ин ҷо ғайр аз саргузаштҳои худаш ӯ боз саргузаштҳои аҳли байту ҷӯраҳои наздиқашро ба қалам овардааст. Бо роҳи ручӯъ ба солҳои гузашта ва ба тавассути анъанаҳои қабул кардашудаи яҳудиёни бухорӣ (афсона, латифа, ривоят, зарбулмасал, чистон, ва ҳоказо) Муҳиб мунтазам усули баёни мустақимро ривоч медиҳад. Муаллиф қисман солҳои пеш аз инқилоби советӣ, яъне вақти бачагиаш ва умуман хотираи маданиявии яҳудиёни Осиёи Миёнаро равшан менамояд.

Китоби дуҷуми ёддоштҳои Муҳиб як намунаи адабиёт дар бораи лагерҳои советӣ мебошад. Нависанда дар ин китоб ҳам рӯзҳои муқаррар ва терговҳои зиндон, ҳам кори маҷбурӣ ва вазъияти зиндагии лагерро нақл менамояд. Тирамоҳи соли 1940, баъди 27 моҳ дар зиндонҳои шаҳри Тошканд, муаллифро ба панҷсола мӯҳлати ҳабс дар «Ивделлаг», вилояти Свердловск, ҳукм карданд. «Муҳиб аввалин касест, ки ба забони тоҷикӣ саргузашти талхи маҳбусони сталиниро тасвир намудааст».²

Дар яке аз сӯҳбатҳои мо аз домолло пурсидам, ки «оё Шумо аллақай дар солҳои сӣ нияти насрнависӣ доштед, ё не?» Посухи сареҳашон, ки ба назарам хислати хоси ин гӯяндаи барҷаставу нозуқро нағз нишон медиҳад, ҳамин буд:

— Ман ба газет мақолаю фелетон навишта, асарҳои нависандагони рус ва инчунин китобҳои дарсиро тарҷума мекардам, лекин ягон чизи калон нанавиштам, на ягон хел тайёри доштам...

Ба ҳар як кор ба дунё шароит даркор! Аҳволи моддӣ нағз набуд, барои ҳама! Барои кадом миллате, ки набошад аҳволи моддӣ бисёр бад буд. Зиндагии ҳама бо ғаму ғурбат мегузашт, зиндагӣ қатӣ калла банд шуда буд.¹

«Дар охир, Сталин соли 1953-ум мурд. Баъд аз ин қарор баромад, ки ҳар кӣ ба мӯҳлати панҷ сол ҳабс шуда буд, гуноҳаш пок мешавад, яъне амнистия мешавад. Мо ҳам ба амнистия даромадем, ҳамин қатӣ баъд аз понздаҳ сол покиза шуда баромадем. Саҳл зиндагӣ сабук шуд. Пеш аз мурдани Сталин ба ман мумкин набуд, ки дар шаҳри оилаи худам, яъне Тошканд шинам. Оилаи ман дар Тошканд, худи ман ҳар ҷо-ҳар ҷо мегаштам. Акнун, чи хеле ки бухориҳо мегӯянд, «раҳо ела шуд!», яъне сабукӣ пайдо шуд».²

Лекин мушкилоти ёфтани кор аз рӯи касбаш дар Ўзбекистон ҳал нашуд. Дар он вақт дар шаҳри Тошканд, ба ғайр аз квартираи майда барои қурбонони сталинизм ҳеҷ чизе боқӣ намонда буд. Ин шароит баъд аз соли 1957 ҳам дигар нашуд. Соли 1957 Муҳибро пурра афв карданд (реабилитатсия), лекин ўро ба касбашон баргаштан намонданд.³

Дар пойтахти Тоҷикистон шароит каме беҳтар буд. Нисбат ба Ўзбекистон дар он ҷо барои интеллигентҳои тоҷикзабон кор бисёр буд. Лекин дар солҳои байни озод шудан аз бадарға (1954) ва баромада рафтани шоир ба Исроэл (1973) дар Иттиҳоди Шуравӣ, барои бухориҳо барои ҷоп кардани эҷодиёти адабӣ шароит ҳам набуд. Дар ин вақт якчанд аз асарҳои Муҳиб пайдо шуда бошанд ҳам, аз сабаби «ба меъёри идеологияи советӣ мувофиқ набуданаш»⁴ ў ягон имконияти нашр карданро наёфт.

Он вақт яке аз дӯстони наздики Муҳиб, Эмонуэл Муллоқандов, ки бо ин кас аз ҷавонӣ рафиқ буд, дар шаҳри Душанбе дар Институти марксизм-ленинизм кор мекард. Бисёре аз коркунҳои адабиёту забони тоҷикӣ (аз он ҷумла якчанд яҳудиёни бухорӣ) дар ин институт бо тарҷума ва нашр кардани эҷодиёти Ленин ва Сталин машғул буданд.⁵ Э. Муллоқандов бо ёрдами

Набичон Почочонов, директори Институти таърихи назди КМ ПК Тоҷикистон, даъватномае тайёр карда ба Муҳиб фиристод. Сонӣ М. Бачаев ба Тоҷикистон рафт.

«Як рӯз Эмонуэл Муллоқандов маро пеши директор даровард. Ҳамон шабу рӯзҳо барои институт тарҷумон даркор буд, то ки ду чилди [куллиёти] Ленинро тарҷума кунад. Якумаш чилди 14-ум «Материализм и эмпириокритицизм» ва дуюмаш 38-ум чилд «Философские записки» буд. Директор моро чеғ зада гуфт, ки «акнун ҳамин корро сар кардан гиред». Ман гуфтам, ки «чандин сол боз ба тарҷумаи сиёсӣ даст дароз накардаам. Ин ду чилди вазнин, чи хел мешавад ин?»

— Мешавад, — гуфт ӯ. Тоҷикҳо ҳамин хел гап доранд. — Мешавад! Парво накунед, мо ин чо ҳастем!

— Хай, ин тавр бошад, — пурсидам ман, — Шумо луғат доред, луғат барои тарҷумонҳо? Луғати терминологӣ?! Охир ин даркор!

— Агар луғати терминологӣ хоҳед — ҳам месозед! — гуфт.

— Хай хуб, чӣ хел?

Ба ман раҳашро ҳам маслиҳат дод.

— Якто луғат ба забони ўзбекӣ баромад, — гуфт вай, — гиред! Озарбойҷония гиред! Ҳо, агар тоҷикиаш хоҳед, аз рӯи ҳаминҳо ба ҳамон нигоҳ карда кадом терминро чи хел сохтааст, худатон созед.

Бо ҳамин Н. Почочонов бо ман договор карда, пул дод».¹

Барои вазифаашро иҷро кардан М. Бачаев пеши апааш ба Самарқанд рафт. Дар ҳавлии калонаш як хона тақсим карда гирифт баъди шаш моҳ корро ба анҷом расонд. Зану бачаҳояш дар Тошканд монданд. Луғати тайёршударо ба Душанбе оварда ба директори институт супурд ва дарҳол директор ба ӯ кори дигарро фаҳмонда дод.²

Тарҷума кардани чилди 14-уми куллиёти Ленин аз русӣ ба тоҷикӣ кори осон набуд. «Дар гуфтани ин асар забон мешиканад, бинобар ин дигарҳо онро нагирифтагӣ! Ҳеч кӣ!» Лекин чо-

ра набуду Муҳиб ба тарҷумаи асарҳои Ленин мурочиат кард. «Дигар кор нест, ана ҳамин — агар хоҳед, ана ҳамин кора ги-ред!» — гуфтанд.¹

Муҳиб қариб як сол кор кард ва аллакай пеш аз ба анҷом ра-сондани тарҷумаи ин китоб бо оилаи худ ба шаҳри Душанбе кӯ-чид. То муҳочир шуданаш дар соли 1973, Муҳиб дар Тоҷикис-тон тарҷумону муҳаррири хеле забардаст буд. «Мо аз Тоҷикис-тон ягон зарар надидем» — гуфт ӯ, лекин баъд аз озод шуданаш аз лагери советӣ М. Бачаев ҳаракат кард, ки ба Исроэл рафта бо оилааш дар он ҷо якҷоя шавад. Дар соли 1973 идораҳои советӣ аризаи ба хориҷа рафтани Муҳибро қабул карданд. Муаллиф ва аҳли байташ якта-якта аз Иттиҳоди Шуравӣ баромада моҳи ап-рели ҳамон сол ба Исроэл расиданд.

Дар ин ҷо қисми наву самарабахши эҷодиёти нависандае оғоз ёфт, ки синну солашон дар он вақт аз шаст гузашта буд. Эҷодиёти Муҳиб дар Исроэл қариб аз 20-то китоб, ҳам назму ҳам наср иборат аст. Яке аз корҳои асосии нависанда тарҷума кардани Библия (Аҳди Қадиму Аҳди Ҷадид) аз забони ивриту русӣ мебошад.² Ба ғайр аз ин фаъолияти Муҳиб дар байни ҷамо-ати яҳудиёни бухорӣ ин мамлакат хеле калон буд. Баъд аз ба Исроэл расидан, барои шоир имконият пайдо шуд, ки ӯ навиш-тани ёддоштҳои худашро сар кунад. Охири моҳи март соли 1973 ӯ ҳамроҳи занаш ба Австрия расид. Ин мамлакат дар он вақт барои яҳудиёне, ки аз Иттифоқи Советӣ ба Исроэл меома-данд, кишвари транзит буд.

«Дар ҳамон ҷо бори аввал вакилҳои Исроэл аз мо саволу ҷа-воб карданд, ки аз кучо ҳастед, дар кучо таваллуд шудаед ва ҳоказо. Вакили Исроэл русидон будааст, ба русӣ гап задем, та-моми саргузашти моро мухтасар навишта гирифт, мо ҳам надо-нистем, ки ба чӣ мақсад. Вақте ки ба Исроэл дохил шудем, баъ-ди чандин рӯзу ҳафта, моро таклиф кардаанд, ки барои сӯҳбат ба Университети Ерушолаим биёем... Хӯш, омадем. Аз мо пур-сиданд, ки бо чӣ кор машғулем? Дар ҷавоб гуфтем, ки ҳозир мо

навомадагӣ, ягон ҳунармон ба ин ҷо рост намеояд. «Аслан, ман коркуни матбуот¹, — гуфтам, — лекин ин ҷо, ки забони ман бухорӣ-тоҷикӣ аст, ҳеҷ кор ба ман нест». Сонӣ онҳо гуфтанд: «Шумо ҳама корҳои дигара рад кунед! Шинед, ва саргузашти худатона нависед!» Инҳо ба мо стипендия бароварданд. «Ин пула, — гуфтанд онҳо, — ба шумо Университети Ерушолаим дода меистад ва шумо ба ҳамин кор машғул шавед!» Дуруст. Ана аз ҳамон вақт мо ба ин китоб даҳ сол кор кардем. Камтар зиёдтар, таърихаш ҳамин хел. Муҳаррири китоби «Дар ҷували сангин» профессор Михоэл Занд мебошад».²

Маълум аст, ки ёддоштҳои Муҳиб баъд аз ба анҷом расидани дар Исроэл муддати дароз нашр нашуд. Ҳар ду китоб фақат дар соли 1988 (китоби якум) ва 1989 (китоби дуюм) аз худи муаллиф ҷоп шуд. Ададаш тақрибан 400-500-то будааст. Ширкати «Брит йотсэ Бухара» ва «Ҳаигуд ҳаолаи шел яҳудей Асия Ҳамерказит» ба ҷоп карданиш ёрдам кард. Дар соли 1990 Муҳиб ҳамроҳи бародари худ, Ехудо бен Ҳиё Бачаев китоби «Дар ҷували сангин»-ро ба забони иврит тарҷума карда, бо таҳрири Бенямин бен Давид баровард.

Ҷуз аз сифати баланди адабӣ боз ёддоштҳои Муҳиб манбаи нодиру арзишнок барои муаррихон, забону адабиётшиносоне мебошад, ки таъриху хотираи маданияи яҳудиёни бухориро дар нисфи якуми қарни бист таҳқиқ кардан мехоҳанд. Ба ғайр аз ин дар асари номбурда таърихи Осиёи Миёнаи он вақт, аз ҷиҳати фавқуллодаи дуқабата тасвир шудааст — ҳам аз назари миллати майдаву яҳудӣ ҳам аз назари зиндагии ҳаррӯза. Аз ин сабаб китоби «Дар ҷували сангин» фаҳмиши моро нисбат ба СССР ва музофоти Осиёи Миёнааш ҷудо ҳам такмил менамояд.

Томас ЛОЙ

Берлин, 28.03.2007

Бори аввал нашр мегардад

Саҳифаи	177
¹ М. Е. Салтыков-Щедрин. «Афсонаҳо», нашриёти «Ирфон», 1964 (тарчимаи Ҳ. Ирфон, таҳрири Р. Обидов ва Ҷ. Абдулҳаев).	
Саҳифаи	185
¹ А. П. Чехов. «Ҳикояҳои мунтахаб», нашриёти «Ирфон», 1964 (тарчимаи Ҳабиб Ахрорӣ, таҳрири С. Ғозиев).	
Саҳифаи	189
¹ Китобҳои зерин дар назар дошта шудаанд: 1) М. Е. Салтыков-Щедрин , «Чанобон Головлёвҳо» (тарчимаи Ҳ. Ирфон); 2) Л. Н. Толстой , «Анна Каренина», ҷилди 1 (тарчимаи Р. Ҳошим); 3) А. П. Чехов , «Ҳикояҳо» (тарчимаи Ҷ. Икромӣ, Ҳ. Карим, П. Толис, Э. Муллоқандов, П. Абдушукур, А. Баҳорӣ, Ф. Фуломов); 4) И. С. Тургенев , «Падарон ва фарзандон» (тарчимаи Э. Муллоқандов). Дар баёни минбаъда фақат инитсиалҳои тарчимоноҳо нишон дода хоҳанд шуд.	
Саҳифаи	192
¹ Дар ин ҷо ва дар ҷойҳои дигар фақат яке аз вариантҳои имконпазири таҳрири ин порчаҳо мувофиқи контекст пешниҳод карда мешавад, ки он, албатта, варианти боз ҳам хубтареро истисно намекунад.	
Саҳифаи	302
¹ Дар ин бора бо ҳамин ном китобчаи ҷудоғона соли 1990 аз ҷоп баромад.	
Саҳифаи	409
¹ Муҳиб. Сӯҳбат бо муаллиф (моҳи декабри соли 2005, Петах-Тиква).	
² Муҳиб. Сӯҳбат бо муаллиф (моҳи декабри соли 2005, Петах-Тиква).	

- Саҳифаи** 410
- ¹ Муҳиб. Сӯҳбат бо муаллиф (моҳи декабри соли 2005, Петах-Тиква).
- Саҳифаи** 411
- ¹ Муҳиб. Сӯҳбат бо муаллиф (моҳи декабри соли 2006, Петах-Тиква).
- ² Ниг. Zeev Levin: How it all Began. The Soviets and the Bukharan Jews meet each other. Маъруза дар вақти воркшоп ба номи «Bukharan Jews: Making Meaning of Memories and Identities» (20.12.2006 дар донишгоҳи Тел-Авив). Рочъ ба номҳои гуногуни яҳудиёни бухорӣ ниг. М. Бачаев: Дар ҷуволи сангин. Ҷ.1, саҳ. 356-357.
- Саҳифаи** 412
- ¹ Роберт Пинхасов 230 одамро ном бурдааст, ки онҳо дар солҳои ҳуқми Сталин ҳабс карда шуданд. Ниг. Роберт Пинхасов: Жертвы сталинских репрессий. Дар: Роберт Пинхасов [ед]: История бухарских евреев. Нью-Йорк 2005, ҷ.1, саҳ. 179-181.
- ² Муҳиб. Сӯҳбат бо муаллиф (моҳи декабри соли 2006 (1), Петах-Тиква).
- ³ Ниг. М. Бачаев: В поисках одной злосчастной статьи. Иерусалим 1990.
- ⁴ М. Ҳ. Бачаев: Dar juvoli sangin, китоби 1, саҳ. 9.
- Саҳифаи** 413
- ¹ M. Zand: Patterns of Sovietization of oriental Jewish culture: Bukharan Jewish culture 1918-1940 — A case study, Дар: Soviet Jewish Affairs, ҷ. 21/1, 1991; боз ниг. М. Zand: Bukharan Jewish Culture of the Soviet Period. Its Formation, Evolvment and Destruction. Дар: Chana Tolmas [ed.] Bukharan Jews. History, Language, Literature, Culture. Israel 2006 саҳ. 56-81.

Дар бораи «Роҳи махсуси яҳудиёни бухорӣ (1917-1935)»
рочез ба инкишофи забон, ниг. Lutz Rzehak: Vom
Persischen zum Tadschikischen. Sprachliches Handeln und
Sprachplanung in Transoxanien zwischen Tradition, Moderne
und Sowjetmacht (1900-1956). Wiesbaden 2001, саҳ. 259-290.

² М. Занд: Ёддоштҳои Муҳиб ҳамчун маъхази таърихӣ ва
асари бадеӣ. Дар: М. Ҳ. Бачаев: Dar juvoli sangin, кито-
би 2, саҳ. III

Саҳифаи 414

¹ Муҳиб. Сӯҳбат бо муаллиф (моҳи декабри соли 2006 (2),
Петах-Тиква).

² Муҳиб. Сӯҳбат бо муаллиф (моҳи декабри соли 2005, Пе-
тах-Тиква).

³ Ниг. Иосиф Мошеев: Бухарские евреи — кто мы? Энцик-
лопедия. Ҷ.1, Jerusalem 1999, саҳ. 54-55.

⁴ М. Zand: Avant-propos: Quelques remarques sur Muhib et
son Oeuvre. Дар: Catherine Poujol: La vie de Yaquv Saman-
dar ou les revers du destin. Bloomington 1992, саҳ. 5.

⁵ Дар Тоҷикистон тарҷумон, корректорҳо ва муҳаррирони
аввалин аз яҳудиёни бухорӣ буданд. Аллакай дар солҳои
сӣ бисёре аз интеллеktуалҳои яҳудиёни бухорӣ аз шаҳр-
ҳои Ўзбекистон ба пойтахти нави Тоҷикистон, Сталино-
бод, кӯчида омаданд.

Саҳифаи 415

¹ Муҳиб. Сӯҳбат бо муаллиф (моҳи декабри соли 2005, Пе-
тах-Тиква).

² Дар соли 1966 ин луғат бо унвони «Луғати русӣ-тоҷикии
терминологияи философия» дар шаҳри Душанбе чоп
шуд. Тартибдиҳандагони ин китоб се нафар буданд: М. Оси-
мӣ, М. Бачаев ва М. Диноршоев.

- Саҳифаи** 416
- ¹ Муҳиб. Сӯҳбат бо муаллиф (моҳи декабри соли 2006, Петах-Тиква).
- ² Библия ба забони тоҷикӣ дар соли 1992 дар шаҳри Стокгоlm нашр шуд. Роҷеъ ба ин тарҷума, ниг. Раҳим Бобочон, дар «Минбари халк», 17 январ, соли 1997.
- Саҳифаи** 417
- ¹ Нисбат ба матбуоти яҳудиёни бухорӣ ниг. Владимир Аулов: Газеты и журналы. Дар: Роберт Пинхасов [ед]: История бухарских евреев, Нью-Йорк 2005, ҷ.2, саҳ. 125-145.
- ² Муҳиб. Сӯҳбат бо муаллиф (моҳи декабри соли 2005, П-Т).
- Саҳифаи** 424
- ¹ Раҳмин Бадалов (1897-1991) — якумин директори Инпроси яҳудиёни бухорӣ, сардори шӯъбаи китоббарории барои яҳудиёни маҳаллӣ дар Ўзбекистон, нависанда.
- Саҳифаи** 427
- ¹ Бенсион Қаландаров (1908-1998) — аъзои Иттифоқи журналистони СССР, ходими хизматнишондодаи маданияти Ўзбекистон.
- Саҳифаи** 430
- ¹ Малкиэл Дониэлов (1931) — котиби масъули газетаи «Тоҷикистони Советӣ». Муҳаррир ва директори радиои «Озодӣ» дар Германия барои шунавандагони Осиёи Миёна. Аъзои Иттифоқи журналистони СССР.
- Саҳифаи** 459
- ¹ Михоэл Занд (1927) — профессори адабиёти форсу тоҷик дар Университети ибрӣ дар Ерушолаим, шарқшиноси машҳур, тартибдиҳандаи Энтсиклопедияи мухтасари яҳудӣ.